

УДК 159.922.378

Басенко О. М.,

аспірантка Докторської школи ім. Юхименків
кафедра психології та педагогіки,
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»
E-mail: o.basenko@ukma.edu.ua
ORCID: 0000-0002-5706-8749

ПСИХОСОЦІАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ЖИТТЕСТІЙКОСТІ У ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

У статті розглянуто проблему розвитку життєстійкості у підлітків, які перебувають в умовах воєнного конфлікту; представлено та проаналізовано результати теоретичних та емпіричних досліджень щодо внутрішніх та зовнішніх ресурсів розвитку життєстійкості особистості в підлітковому віці, динаміки розвитку життєстійкості, особливостей переживання психологічних травм та коупінгу у підлітків в умовах збройних конфліктів; розглянуто концепцію розвитку життєстійкості особистості з позиції підходу резилієнс та моделі соціальної екології; підкреслено визначальну роль соціально-культурного контексту у формуванні життєстійкості особистості.

У підлітковому віці психіка зазнає істотних внутрішніх трансформацій та є особливо вразливою. В екстремальних умовах воєнного конфлікту цей процес внутрішніх особистісних перетворень ускладнюється і обтяжується низкою негативних психотравматичних чинників. На відміну від поширеного донедавна підходу, орієнтованого на травму та ураженість, сучасний підхід резилієнс наголошує на важливому значенні внутрішнього потенціалу особистості та зовнішніх ресурсів для розвитку її життєстійкості, а також індивідуальної здатності до активізації психічних ресурсів і психологічного відновлення в екстремальних умовах. Підхід резилієнс та модель соціальної екології дають можливість структурно розглянути процес розвитку життєстійкості у підлітків, що перебувають в умовах воєнного конфлікту, виокремивши її внутрішні та зовнішні ресурси: особистісні характеристики та контекстуальні чинники. Ці ресурси сприяють формуванню захисних чинників, що в умовах кризової ситуації можуть суттєво зменшити дію негативних чинників.

Індивідуальні характеристики, різні соціально-культурні контексти та специфіка конкретної ситуації воєнного конфлікту визначають умови

та особливості розвитку життєстійкості у підлітків. Зазначені варіативні чинники, а також застосування комплексного підходу відповідно до моделі соціальної екології мають бути визначальними для програм фахової психологічної підтримки підліткам в умовах воєнного конфлікту.

Ключові слова: життєстійкість, коупінг, підлітки, воєнний конфлікт, психологічна травма, підхід резилієнс, модель соціальної екології.

Постановка проблеми. Воєнний конфлікт на Сході України та затяжна соціально-політична криза в країні справляють деструктивний вплив на всі сфери життя населення. За офіційними даними, від початку конфлікту 2014 року загинуло понад 3000 цивільних осіб та 9000 поранено, близько 5,2 осіб уражені наслідками цієї тривалої кризи [18]. Війна позначилася на різних рівнях функціонування людини: фізичному, соціальному та психологічному. Вочевидь, діти й підлітки відчувають цей вплив чи не найбільше, адже саме у цьому віці психіка людини зазнає істотних внутрішніх трансформацій та є особливо вразливою. За умов надзвичайної ситуації, якою і є війна, критичний процес внутрішніх особистісних перетворень ускладнюється і обтяжується психологічним травмуванням, порушенням та втратою усталеної мережі соціальних зв'язків і підтримки.

У зв'язку з цим важливо розглянути проблематику психологічної адаптивності в екстремальних умовах воєнного конфлікту, зокрема особливості розвитку життєстійкості у підлітків, що мешкають у зоні проведення збройних дій або є вимушеними переселенцями, встановити якими є ресурси розвитку та посилення життєстійкості, позитивні та негативні чинники подолання наслідків психологічного травмування і відновлення в умовах перебування в надзвичайній ситуації воєнного конфлікту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми розвитку життєстійкості в умовах збройних конфліктів становить науковий інтерес низки вітчизняних та зарубіжних дослідників (В. Чернобровкін, В. Чернобровкіна, Т. Титаренко, С. Богданов, О. Залеська, В. Климчук, Т. Тарабрина, М. Маркова, Е. Anthony, Т. Betancourt, С. Koupernik, W. Tol, М. Wessells, J. Williamson). Загалом тема війни та її зв'язок з проблематикою психоемоційного розвитку особистості є досить новою для України. Наявні вітчизняні праці у цій сфері присвячено теоретичному огляду та емпіричному дослідженню окремих аспектів психологічного стану дітей, що перебувають у зоні бойових дій та Сході України, на тимчасово окупованих територіях, є внутрішньо переміщеними особами (Н. Бастун, О. Залеська, Н. Бочкор, Є. Дубровська, О. Панченко,

А. Кабанцева, М. Маркова, Н. Макаренко, Ю. Удовенко) та вивченню впливу окремих програм психологічної підтримки таким дітям (С. Богданов, В. Чернобровкін, В. Чернобровкіна, В. Панок, Н. Пророк, С. Гончаренко). У західних джерелах на сьогодні можна знайти значну кількість праць у сфері вивчення життєстійкості та психосоціальної допомоги дітям, постраждалим внаслідок воєнних конфліктів, однак все ще актуальною є потреба у дослідженні специфіки розвитку життєстійкості дітей та підлітків саме в умовах різних соціально-культурних контекстів воєнних конфліктів (Т. Betancourt, М. Euwema, М. Wessels, J. Cohen, D. Karadzhev).

Для дослідження зазначеної теми використовуються наступні теоретичні методи: аналіз, порівняння, класифікація, систематизація, узагальнення результатів наукових досліджень проблем розвитку життєстійкості особистості, психологічної травми внаслідок переживання подій воєнних конфліктів та психосоціальної адаптації після пережитих психотравматичних подій.

Мета статті – теоретично обґрунтувати та виокремити психосоціальні передумови розвитку життєстійкості підлітків в умовах воєнного конфлікту.

Виклад основного матеріалу. За визначенням Всесвітньої Організації охорони здоров'я, підлітковий вік є періодом бурхливого зростання, величезного потенціалу, та, з іншого боку, значних ризиків, коли потужний вплив справляють зовнішні чинники [20; 39]. Загалом для підлітка притаманна висока захисна активність. З одного боку, психіка людини в цей період є досить вразлива, з іншого – має величезні можливості розвитку та формування нових здібностей [9; 22; 32].

Важливе значення внутрішнього потенціалу особистості та зовнішніх ресурсів для розвитку життєстійкості особистості лежить в основі сучасного підходу резилієнс, на відміну від підходу, поширеного донедавна, орієнтованого на травму та ураженість [21]. Згідно з підходом резилієнс та відповідно до моделі соціальної екології, вперше запропонованої Ю. Бронфеннбреном, розвиток особистості та формування її життєстійкості відбувається у взаємодії внутрішніх та зовнішніх ресурсів, у взаємовпливі різних рівнів перебування – мікросистеми (внутрішні ресурси та індивідуальні особливості, соціальні ролі, міжособистісні стосунки в родині, школі), мезосистеми (взаємини на рівні родини, школи, однолітків), екзосистеми (широка родина, громада, громадські інститути, засоби масової інформації) та макросистеми (суспільні норми, традиції, системи підтримки та соціально-культурне середовище) [11; 21; 35; 37; 42; 50; 52]. Зазначений підхід, на нашу думку, значно розширює змістовне наповнення концепту життєстійкість,

використовуваного у наукових джерелах донині, з наголосом на внутрішній ресурсності особистості та її взаємозв'язку з зовнішніми чинниками і процесами. З позиції підходу резилієнс маємо можливість структурно поглянути на проблему розвитку життєстійкості у підлітків, що перебувають в екстремальних умовах воєнного конфлікту, виокремивши її внутрішні та зовнішні ресурси.

До внутрішніх ресурсів розвитку життєстійкості особистості вітчизняні та зарубіжні науковці традиційно відносять адекватну Я-концепцію, позитивну самооцінку, низький нейротизм, емпатійний потенціал, афіліативну тенденцію (здатність до міжособистісних зв'язків) тощо та когнітивні здібності: високий інтелект, креативність, розумову гнучкість [12; 19; 26; 36; 44; 50]. У цій низці також традиційно називають інтернальний локус контролю, як схильність особи атрибуувати відповідальність за події, що відбуваються з нею, власним можливостям. Однак, як зазначає Т. Селюкова, саме особи з проміжним локусом контролю демонструють найвищий рівень життєстійкості, тоді як виражені інтернальність або екстернальність негативно впливають на здатність індивіда адаптуватися до різних життєвих подій, що врешті послаблює його життєстійкість [25].

Особливого значення у формуванні життєстійкості надають, з-поміж іншого, мотивації, спрямовані не лише на задоволення власних потреб у подоланні стресового стану, а й на соціальне визнання і прийняття. За спостереженнями А. Реана, в осіб з високим рівнем життєстійкості переважає внутрішня мотивація, як-то мотиви до самореалізації, отримання задоволення від корисної діяльності тощо, над зовнішньою негативною мотивацією уникнення покарань та невдач, що, у такий спосіб, сприяє розвитку необхідних якостей продуктивного вирішення проблем. Підвищенню мотивації сприяють, у свою чергу, розвиток таких якостей, як самостійність, відповідальність та лідерство [24]. Дані дослідження Л. Сердюк та О. Купреєвої свідчать про наявний взаємозв'язок між життєстійкістю особистості та її мотиваційно-смысловими компонентами, виявляють важливість для розвитку життєстійкості таких особистісних якостей, як самоусвідомлення, почуття відповідальності, здатність самостійно визначати цілі на майбутнє та шлях власного розвитку [26].

У цьому зв'язку дані дослідження, проведеного С. Анохіною, підтверджують, що менш життєстійкими виявляються ті підлітки, у яких недостатньо розвинені емоційно-вольові якості, не сформувалися навички до формування мети та планування. Найнижчий рівень напруження, що говорить про адаптивну стратегію подолання, пов'язаний з усвідомленням підлітками своєї відповідальності. Менш стійкими до стресу є

особи з емоційною ригідністю, або ж неспроможністю легко й швидко регулювати свої емоції [2].

Життестійкість значною мірою залежить також від рівня загального психічного розвитку особи, її пізнавальних можливостей. Надмірне інтелектуальне навантаження на підлітка у навчальному закладі може викликати або стрес, або відмову опановувати нові знання. За спостереженнями М. Тишкової та М. Раттера, часто повторювані невдачі у школі послаблюють життестійкість та формують негативне ставлення до навчання, що призводить до зниження рівня інтелектуальної діяльності та навіть до блокування розвитку у цій сфері. У разі, якщо при цьому підліток зазнає зовнішнього тиску з боку вчителів, однокласників, батьків, приятелів та ін., неможливість подолати це відставання спричиняє значну стресову ситуацію та психічний зрив [23; 30]. Деякі дослідження простежують динаміку розвитку життестійкості у молодших та старших підлітків. За даними Т. Тихомирової, у віці 11 років рівень стійкості до стресу падає, у 12 років – зростає, у 13–14 років дещо знижується і залишається відносно постійним, у 15 років – знову падає. Низький рівень життестійкості (11 років) вірогідно пов'язаний з переходом від початкової школи до середньої і пов'язаних з цим напруженості і стресогенності, новими умовами навчання, міжособистісними стосунками, індивідуальними особливостями: низьким рівнем рефлексії, залежністю самооцінки від зовнішньої думки тощо. У старшокласників зниження рівня життестійкості можна пояснити фізіологічними змінами, недостатньо сформованими комунікативними навичками, зниженням навчальної мотивації [29].

Підлітки з низьким рівнем життестійкості часто виявляються схильними до накопичення негативного емоційного напруження: дезорганізована поведінка посилює стресовий стан, що, своєю чергою, ще більше дезорганізує поведінку і врешті спричиняє подальшу хвилю дезорганізації та стресу. Як наслідок, такі особи відчувають повну безпорадність як перед складною ситуацією, так і перед власною поведінкою в такій ситуації – формується, за викладом С. Peterson та М. Seligman, «синдром вивченої безпорадності» як крайній ступінь нездатності долати труднощі. Такий синдром виникає також при переживанні надсильних стресів, які підліток не може подолати [44]. Принагідно варто розглянути антиципаційну концепцію неврозогенезу В. Менделевича, згідно з якою стан стресу виникає як наслідок нездатності індивіда передбачити хід подій та власну поведінку у критичних ситуаціях. Така особа виключає зі своїх очікувань небажані події, а потрапляючи в непрогнозовану й витіснену нею життєву ситуацію, переживає дискомфортний

психологічний стан, виявляє нездатність використати власні коупінг-ресурси та подолати стресову ситуацію [14].

Порушення суб'єктивної картини світу у дітей і підлітків внаслідок психотравми, на відміну від дорослих, загрожує соціальною дезадаптацією особистості у майбутньому. Як зазначають, зокрема, дослідники Н. Бастун, О. Залеська, Н. Бочкор, стереотипи сприймання, сформовані у дитячому і підлітковому віці, залишаються незмінними і у більш дорослому віці виявляються у вигляді інфантильних, примітивних емоційних оцінок. Таке помилкове оцінювання призводить врешті до накопичення соціальної дезадаптації, послаблення особистісного ресурсу, зменшення здатності до опірності негативним впливам [3; 13; 27]. Цікаво також навести спостереження Н. Бастун, яка простежила певну динаміку у загальному прояві психотравм, емоційного відставання та поведінкових порушень у дітей і підлітків на території колишнього СРСР упродовж XX століття та виявила її безпосередній зв'язок з потужними воєнно-громадянськими конфліктами, масштабними потрясіннями політичного, економічного та соціального характеру [3].

Вибір підлітком стратегій подолання стресу також зумовлюється низкою індивідуальних особливостей та зовнішніх чинників. Бурхливий психофізіологічний розвиток і зміна соціальної практики у підлітковому віці позначається на виборі тієї чи іншої коупінг-стратегії. За твердженням С. Анохіної, при цьому саме суб'єктивні стресори, на відміну від зовнішніх, для підлітка мають потенційне значення і викликають реальне переживання стресу. Спосіб реагування на стресор залежить від певних суб'єктивних чинників: соціокультурних умов формування особистості, специфіки взаємодії із зовнішнім середовищем, особливостей індивідуальних психічних процесів. Тому стресовий чинник є не стільки об'єктивною сутністю, скільки суб'єктивним сприйманням і втіленням [2].

Дослідження, проведені С. Фроловою та Т. Сеніною, показали, що у молодшому підлітковому віці переважаються неадаптивні стратегії подолання стресових станів; у старшому підлітковому – ранньому юнацькому віці провідними стають частково адаптивні способи реагування. Частка адаптивних стратегій подолання кризових ситуацій серед підлітків складає 25,8 % [33]. У дослідженні коупінг-стратегій дітей-біженців в Ірландії було виявлено, зокрема, зовсім особливі, непередбачувані психологічні реакції і стратегії подолання стресу, а саме: збереження відчуття безперервності у мінливому контексті (maintaining continuity in a changed context), адаптація через навчання та зміни (adjusting by learning and changing), позитивне світосприймання (adopting a positive outlook), пригнічення емоцій та відволікання

(suppressing emotions and seeking distraction), самотійність (acting independently) та недовіра (distrusting) [45].

Результати інших досліджень демонструють також відмінності у застосуванні коупінг-стратегій підлітками з функціональними обмеженнями та без таких. За результатами дослідження К. Бейнарович, підлітки зі слабким зором, набагато рідше послуговуються адаптивними коупінг-стратегіями («пошук соціальної підтримки», «позитивна переоцінка»), натомість частіше залишаються наодинці зі своїми почуттями, приховують їх і виявляються більш схильними до таких стратегій подолання, як «унікання» та «самоконтроль», що врешті призводить до нервово-емоційного перенапруження та послаблення життестійкості [4]. Разом з тим, за твердженням І. Нікольської та Р. Грановської, вибір тієї чи іншої стратегії подолання безпосередньо залежить від особливостей кожного конкретного індивіда, сформованості його особистості. Відтак, було виявлено, що добре адаптовані підлітки з функціональним обмеженням виявляють подекуди навіть вищий рівень життестійкості та соціальної активності порівняно з дезадаптованими підлітками без таких обмежень [15]. Аналізуючи наведені дані, можна стверджувати про особливість прояву життестійкості та вибору способів подолання стресового стану підлітками залежно від унікальності контексту перебування та ступеню загального психоемоційного розвитку особистості. Загалом для підлітків, які перебувають в умовах війни, властиве специфічне переживання психологічної травми: їм ще бракує соціальної і психологічної зрілості та життєвого досвіду для усвідомлення того, що сталося. Інтенсивність власних переживань психотравматичних подій здебільшого є дуже високою – особа стає вкрай вразливою, істотно змінюється її поведінка. Спостерігається загострення психологічних проблем, наявних раніше. Окрім того, додатковий вплив на психоемоційний стан особи справляють близькі, які самі перебувають у стресовому стані. Підлітки в умовах воєнного конфлікту та вимушеної міграції можуть переживати несприйняття з боку нового соціального середовища, цькування у школі. Це посилює рівень напруження і, як наслідок, особа живе у стані постійної тривоги й страху, виснажуються її коупінг-ресурси [11; 13; 27; 28].

Разом з тим, в умовах воєнного конфлікту життестійкість дітей і підлітків може виявлятися у різний спосіб. Т. Betancourt і К. Khan наводять результати одного з досліджень, які засвідчують відсутність симптомів психологічної травматизації у підлітків, що зазнали збройного нападу в Колумбії. Дослідження виявило наявність наступних ресурсів життестійкості у цих дітей: відчуття власної значущості (sense of agency), соціальний інтелект, емпатія, емоційна регуляція, обмін досвідом (shared

experience), турботливість, віра у майбутнє, почуття надії, духовність, моральність. Також зазначається, що у багатьох культурах значну роль у ставленні до травми та психологічного відновлення після отриманої психотравми відіграє релігія. Різноманітні релігійні практики допомагають індивіду структурувати, збагнути та зрештою прийняти пережитий травматичний досвід [35]. Отже, як свідчать результати проведених досліджень, важливими передумовами розвитку життєстійкості підлітка, особливо в ситуаціях збройного конфлікту, поруч з внутрішніми чинниками є також наявні зовнішні ресурси, умови конкретного контексту перебування.

Сприятливе соціальне середовище допомагає впоратися із зовнішнім тиском і сформуватися психічним функціям, важливим життєвим навичкам у підлітка, посилити його життєстійкість. За висновками дослідників Т. Betancourt і К. Khan, В. Kalksma-Van Lith, W. A. Tol, M. Wessels, потенційно негативний ефект чинників ризику в умовах кризової ситуації може бути суттєво зменшено або пом'якшено дією захисних чинників. І якщо дія останніх дорівнює або переважає дію чинників ризику, особа виявляє достатній рівень життєстійкості навіть за надзвичайних умов. Такі діти спираються на свої сильні сторони, соціальні зв'язки та винахідливість, а також сприяють ефективній підтримці іншим [35; 40; 49; 53].

У підлітковому віці ще досить сильними і значущими для особи є родинні зв'язки. Позитивний фізичний та емоційний контакт з батьками створює відчуття захищеності, як передумови сприятливого психічного розвитку, зокрема, формування опірності до впливу стресових ситуацій. Як підтверджують дані досліджень вітчизняних та західних дослідників, емоційна прив'язаність є критичною у допомозі підліткам впоратися з важкими подіями і дозволяє уникнути згубного впливу психотравматичних подій на стан психічного здоров'я. Реакції дітей та підлітків на стресові події, інтерпретація їх значною мірою залежать від реакцій батьків та тих, хто перебуває поруч. У такому разі реакції значущих близьких можуть викликати як погіршення психологічного стану дитини, так і слугувати джерелом заспокоєння та адаптації до стресової ситуації. Класичні дослідження особливостей переживання дітьми подій Другої світової війни продемонстрували свого часу, що евакуація та подальша розлука родин призводила до значно більших психоемоційних проблем у дітей, аніж їх безпосереднє перебування під обстрілами [1; 3; 5; 10; 13; 26; 35; 52; 53].

С. Мадді, якому належить першість у введенні поняття «життєстійкість» (hardiness), зазначав критичну важливість характеру і змісту взаємин батьків і дитини для розвитку життєстійкості, що значною мірою

зкладається саме в дитячому і підлітковому віці. За проведеними ним спостереженнями, на формування індивідуальної життєстійкості позитивно впливають: відчуття життєвого призначення, виховання впевненості, дотримання високих життєвих стандартів [42]. Важливість підтримки на рівні родини підтверджується також фактом, що суспільства східних культур, до яких належить і Україна, є скоріше колективно-центровані, аніж его-центровані. Тому захист, який підліток відчуває з боку батьків, родичів, друзів та інших близьких людей, є необхідною умовою стабілізації його психологічного стану та подолання травматичного впливу перебування в умовах війни [41; 49; 53].

Аналіз 53-х досліджень розвитку життєстійкості у дітей та підлітків, постраждалих від наслідків збройних конфліктів, проведений W. A. Tol та ін., засвідчив, що сприятливий соціо-екологічний контекст є одним з важливих – якщо не найважливішим – чинників успішного формування життєстійкості в умовах воєнного конфлікту і має бути покладений в основу відповідних програм психосоціальної підтримки [49, Р. 456]. Суттєвим в умовах збройного конфлікту, за твердженням В. Kalksma-Van та М. Wessels, є надання підтримки не лише постраждалому підлітку, а й його батькам, іншим близьким, сприяння їх взаємопідтримці, оскільки стресові події війни, впливаючи на дітей, критично позначаються при цьому на батьках і навпаки. Саме тому у настановах ЮНІСЕФ та УВКБ ООН з надання психосоціальної допомоги дітям і підліткам у надзвичайних ситуаціях йдеться насамперед про підтримку соціального оточення: родини, громади – як важливої і першочергової умови ефективності такої допомоги [40; 53].

З огляду на зазначене, можна стверджувати, що умови контексту перебування підлітка можуть як утворювати зовнішній ресурс для розвитку життєстійкості, так і чинити деструктивний вплив. Саме тому для позитивного розвитку життєстійкості важливими є підтримка і втручання на всіх рівнях соціо-екологічної мережі індивіда. У цьому зв'язку слід згадати про значення для розвитку життєстійкості та загального соціально-психологічного розвитку підлітка такого зовнішнього чинника, як референтні групи. Адже саме в цей віковий період відбувається активна соціалізація особистості, пошук ідентичності, формується певний тип поведінки. Дослідження Ю. Ждановича про вплив референтної групи на адаптацію дітей вимушених переселенців із зони збройного конфлікту на Сході України показало, як розподілені на два протилежні ідеологічні табори референтні групи, до яких відносили себе підлітки, по-різному впливали на психосоціальний стан останніх. Для дітей з родин, що підтримували державу-агресора, були притаманні деякі соціальні та психологічні деформації, а саме: агресія,

тривожність, страх внаслідок пережитого стресу, ворожість, відчуття себе на чужій території – що свідчило про прояв психосоціальної дезадаптації. Переймаючи цінності й погляди своєї родини, такі підлітки були вороже настроєні до дорослих, однолітків, усіх, кого вважали представниками протилежного ідеологічного табору. Школа, приятелі, громада, як провідні інститути соціалізації, не мали для них референтної значущості; і лише поступове залучення таких підлітків до гуртків дозвілля, громадських активностей, груп соціально-психологічної корекції дало можливість сформуватися новим інтересам і впливу нової референтної групи, що сприяло, своєю чергою, появі кола соціальної підтримки та адаптації до нового соціального середовища [8].

Поруч з родиною, потужним зовнішнім ресурсом є також навчальний заклад, як місце, де підліток проводить тривалу частку свого життя, попри різні об'єктивні умови, зокрема й ситуацію воєнного конфлікту, де великою мірою формуються його соціальні навички й зв'язки. Навчальний заклад здатний відігравати вирішальну роль у відновленні стану психологічного благополуччя та розвитку життєстійкості у підлітків. Це підтверджують, зокрема, дані дослідження, проведеного у 2016 році Центром психічного здоров'я та психосоціального супроводу Національного університету «Києво-Могилянська академія» у школах п'яти східних областей України, наближених до зони воєнного конфлікту. Згідно з отриманими результатами, у тих загальноосвітніх навчальних закладах, де застосовувалася спеціальна навчальна програма для практичних психологів та педагогів з підвищення психосоціальної стійкості до стресу у дітей і створення сприятливого соціально-емоційного навчального середовища, учні виявили набагато кращі показники на поведінковому, емоційному та соціальному рівнях порівняно з попередніми даними та контрольною групою, що свідчить про посилення їхньої життєстійкості. Було доведено, що педагоги спроможні сприяти позитивній соціально-емоційній атмосфері у класах, а шкільні психологи та соціальні педагоги – впливати на рівень психотравматичного стресу у дітей і, у разі потреби, перенаправляти для отримання зовнішньої спеціалізованої психологічної та медичної допомоги [46; 47].

За даними іншого масштабного дослідження психосоціальної адаптивності підлітків у зоні конфлікту на території Донецької та Луганської областей, проведеного низкою міжнародних організацій під егідою ЮНІСЕФ у 2018 році, не стільки підтримка вчителів, скільки відчуття згуртованості підлітків у школі є чинником стійкості до впливу воєнного конфлікту, в умовах якого вони перебувають, та підвищення рівня психоемоційного благополуччя. Емоційна прив'язаність до школи та підтримка з боку однолітків сприяє попередженню інтерналізації

проблем та формуванню психологічної стійкості до впливу конфлікту [51]. Однак, на нашу думку, позитивний психологічний клімат у навчальному закладі, сприятливий для формування відчуття шкільної згуртованості, залежить також і від підтримки вчителів та шкільних психологів, безпосередньо залучених до навчально-виховного процесу, що підтверджено даними вищенаведеного дослідження.

Негативний прояв впливу зовнішнього середовища на життєстійкість підлітка може спостерігатися у кризових станах, девіантній поведінці, загальному погіршенні психосоціального стану. За несприятливих соціальних умов – родинних негараздах, проблемах у стосунках з однолітками, в навчальному закладі тощо – у підлітка може сформуватися життєва безпорадність, зневіра, байдужість, соціальний нігілізм, дезадаптація [1]. За даними Н. R. Graham, R. S. Minhas, G. Paxton, які узагальнили результати 34-х проведених досліджень щодо психосоціального стану дітей-вимушених переселенців внаслідок війни значні проблеми з навчанням пов'язані з несприятливим ставленням з боку батьків, вчителів, знущанням та дискримінацією, цькуванням у школі, і навпаки – активна родинна підтримка, допомога батьків, вчителів, загальна підтримка в навчальному закладі, розуміння з боку однолітків створюють потужні коупінг-ресурси [39].

Попри безумовну важливість соціальної підтримки для розвитку життєстійкості підлітка в умовах воєнного конфлікту, в деяких випадках можуть переважати індивідуальні чинники. Результати окремих досліджень дозволяють стверджувати, зокрема, про успадковану або набуту схильність підлітків до тривожності, депресії та трагічного переживання психотравматичних подій. Дані ізраїльських вчених С. С. Henrich та G. Shahaar, які вивчали психологічний стан підлітків у Секторі Газа, цілком несподівано виявили, що підлітки, які перебували у зоні меншого (порівняно з іншими) впливу ракетного обстрілу і, разом з тим, попередньо мали достатню соціальну підтримку, продемонстрували високі показники депресії, так само, як і ті підлітки, які зазнали потужного психотравматичного впливу під час обстрілу і не мали такої соціальної підтримки. Було виявлено, що саме підлітки, від природи більш схильні до депресії, потребували більшої соціальної підтримки навіть до того, як сталися трагічні події, на відміну від своїх більш життєстійких однолітків [37].

У цьому зв'язку цікаво також навести результати іншого дослідження, проведеного С. Laune та ін., що вивчали вплив спеціалізованої психотерапевтичної програми (Trauma and Grief Component Therapy) на постраждалих від війни у Боснії учнів 13–19 років в умовах навчального процесу. Отримані дані показали, що необхідними умовами

ефективної допомоги підліткам в умовах війни, які навіть попри отриману значну соціальну підтримку почуваються гірше, є цілеспрямована робота з травматичним досвідом. При цьому, фахова психотерапевтична допомога має надаватися з урахуванням індивідуальних особливостей особи, навичок саморегуляції та умов і специфіки конкретного соціально-культурного середовища [37].

Аналізуючи різні програми психотерапевтичних інтервенцій для дітей у країнах низького та середнього економічного розвитку, W. A. Tol та ін. вказали як на сприятливий, так і негативний ефект цих програм залежно від конкретних контекстуальних та індивідуальних чинників. Подекуди було виявлено, що у надзвичайних ситуаціях природній процес психологічного відновлення дітей, які перебували в умовах стресового впливу, погіршувався через застосування таких програм «підтримки» [49]. У зв'язку з цим можна стверджувати про важливість точного визначення проблеми, що передбачає оцінку впливу різних психотравматичних чинників, врахування соціально-культурних особливостей середовища, аналіз індивідуальних характеристик особи і позитивних конструктивних змін, попри безпосереднє переживання екстремальної ситуації, і, відповідно, подальшої ретельної розробки й застосування необхідних інтервенцій.

Результати дослідження ефективності програми психосоціальної допомоги учням загальноосвітніх навчальних закладів Донецької і Луганської областей, проведеного науковцями Центру психічного здоров'я та психосоціального супроводу НаУКМА, продемонстрували позитивний вплив програми психосоціальної підтримки дітей та підлітків, постраждалих у зоні воєнного конфлікту на Сході України, заснованої на комплексному підході. Комплексність програми полягала у поєднанні сфокусованої психосоціальної допомоги на рівні практичних психологів, створенні безпечного емоційного середовища на рівні класу за допомогою вчителів та спеціалізованої психотерапевтичної допомоги поза межами навчального закладу. Програма психосоціальної підтримки учнів позитивно вплинула на взаємини у класі, просоціальність та емоційний аспект стосунків, що підтверджено зменшенням показників за шкалами просоціальності, емоційних симптомів та проблем з поведінкою. Школярі стали більше шукати контактів з однолітками, що є одним з важливих аспектів посилення їхньої життєстійкості та здатності до психологічного відновлення після пережитого стресу [46; 47].

Відтак можемо стверджувати про важливість застосування комплексного цілісного підходу у системному наданні психосоціальної підтримки та сприяння розвитку життєстійкості підлітків в умовах

воєнного конфлікту, а саме: створення сприятливого зовнішнього середовища – соціальні зв'язки, підтримка родини, близьких, друзів – з одного боку, та доступність дієвих психотерапевтичних програм, адаптованих під особливості соціально-культурного контексту та специфічні індивідуальні потреби – з іншого.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, можна зробити висновок, що у підлітковому віці, як періоді наріжних психосоматичних змін, значних потенціалів та ризиків, життестійкість індивіда розвивається у взаємодії внутрішніх та зовнішніх ресурсів та різних соціо-екологічних рівнів перебування, позитивна, захисна дія яких набуває особливо критичного значення саме в умовах перебування у надзвичайній ситуації воєнного конфлікту. Висока інтенсивність переживання стресових подій в умовах війни, супутні стресові чинники, виснаження коупінг-ресурсів призводять до різкого послаблення життестійкості та погіршення психічного здоров'я особи. Підлітку ще бракує соціальної і психологічної зрілості та життєвого досвіду, необхідних для усвідомлення та опанування стресових подій, що відбуваються довкола. У зв'язку з цим великого значення набуває соціальна підтримка, сприятливий соціально-екологічний контекст, що його сучасні провідні дослідники вважають найважливішим чинником успішного розвитку індивідуальної життестійкості та психологічного відновлення після пережитого стресу та психотравми. Разом з тим, беззаперечним є також факт переважання у певних випадках впливу індивідуальних чинників попри наявність соціальної підтримки, а також далеко не завжди позитивного впливу надаваної спеціалізованої психосоціальної та психотерапевтичної допомоги. Саме тому визначальним для розробки програм фахової психологічної підтримки є врахування конкретних особливих контекстуальних умов та індивідуальних чинників, а також застосування комплексного підходу відповідно до моделі соціальної екології.

З огляду на зазначене вище, можна стверджувати про потребу у подальшому дослідженні впливу чинників розвитку життестійкості на психічне здоров'я підлітків в умовах воєнного конфлікту на Сході України, як особливого соціально-культурного контексту, з метою розробки відповідних ефективних, доказово обґрунтованих програм психологічної профілактики та корекції.

Список використаних джерел

1. Абдюкова Н. В. Психологічні особливості соціалізації сучасного підлітка: автореф. дис. канд. психол. наук / Н. В. Абдюкова. – К., 2000. – 16 с.

2. Анохина С. А. Особенности и тенденции развития стрессоустойчивости в подростковом возрасте / С. А. Анохина // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2008. – Вып. 1. – Сер. 12. – С. 215–221.

3. Бастун Н. А. Передумови духовного розвитку у дитячому віці: можливі перешкоди / Н. А. Бастун // Проблеми загальної і педагогічної психології: збірник наук праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України; [За ред. С. Д. Максименка]. – К.: Гнозис, 2010. – Т. XII. – Ч. 4. – С. 32–40.

4. Бейнарлович К. К. Копинг-стратегии у слабовидающих подростков / К. К. Бейнарлович // Психология стресса и совладающего поведения в современном российском обществе: материалы II междунар. науч.-практ. конф. / [Под ред. Т. Л. Крюковой, М. В. Сапоровской, С. А. Хазовой]. – Кострома: КГУ им. Н. А. Некрасова, 2010. – Т. 1. – С. 192–194.

5. Булах І. С. Вивчення специфіки прояву страхів особистості підліткового віку / І. С. Булах, Н. М. Сідало // Міжнародний науковий форум. – 2010. – Вип. 2. – С. 118–130.

6. Венгер А. Л. Психологическая помощь детям и подросткам в чрезвычайных ситуациях (на опыте работы с жертвами террористического акта в Беслане) / А. Л. Венгер, Е. И. Морозова, В. А. Морозов // Московский психотерапевтический журнал. – 2006. – № 1. – С. 131–159.

7. Вознюк О. М. Роль учителя в процесі психологічної допомоги дітям із травмою війни / О. М. Вознюк // Психосоціальна підтримка осіб з травмою війни: міжнародний досвід та українські реалії: збірник матеріалів, доповідей всеукраїнської науково-практичної конференції. – Маріуполь, 2018. – С. 93–95.

8. Жданович Ю. М. Вплив референтної групи на адаптацію дітей вимушених переселенців / Ю. М. Жданович // Альманах науки. – 2017. – № 8. – С. 32–35.

9. Кле М. Психология подростка (психосексуальное развитие) / М. Кле. – М.: Педагогика, 1991. – 176 с.

10. Корзун С. А. Копинг-ресурсы в подростковом возрасте: специфика проявления / С. А. Корзун // Психология стресса и совладающего поведения в современном российском обществе: материалы II междунар. науч.-практ. конф., 23–25 сентября 2010 г. / [Под ред. Т. Л. Крюковой, М. В. Сапоровской, С. А. Хазовой]. – Кострома: КГУ им. Н. А. Некрасова, 2010. – Т. 2. – С. 36–37.

11. Корекційно-розвиткова програма формування стійкості до стресу у дітей дошкільного віку та школярів «Безпечний простір»: навчально-методичний посібник / С. О. Богданов, Т. Б. Гніда, О. В. Залеська, Н. В. Лунченко, В. Г. Панок та ін.; [за заг. ред. С. О. Богданов, В. Г. Панок]. – Київ: НаУКМА, ГЛІФ Медіа, 2017. – 208 с.

12. Корольчук В. М. Психологія стресостійкості особистості: автореферат автореф. дис. канд. психол. наук / В. М. Корольчук. – Київ, 2009. – 32 с.

13. Маркова М. В. Вплив вимушеного переміщення на психоемоційну сферу дитини / М. В. Маркова, О. В. Піонтковська, А. Г. Соловійова // Український вісник психоневрології. – 2017. – Т. 25. – Вип. 4 (93). – С. 41–48.

14. Менделевич В. Д. О некоторых психологических механизмах невротогенеза / В. Д. Менделевич // Психологический журнал. – 1990. – № 6. – С. 113–117.

15. Никольская И. М. Психологическая защита у детей / И. М. Никольская, Р. М. Грановская. – СПб., 2010. – 352 с.

16. Панченко О. А. Нові організаційні підходи до медикопсихологічної допомоги дітям в умовах антитерористичної операції / О. А. Панченко, А. В. Кабанцева, О. Б. Сімоненко // Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Психологія. – 2018. – Вип. 55. – С. 192–202.

17. Підготовка вчителів до розвитку життєстійкості / стресостійкості у дітей в освітніх навчальних закладах: навчально-методичний посібник / С. О. Богданов, А. М. Гірник, О. В. Залеська та ін.; [за заг. ред. В. М. Чернобровкін, В. Г. Панок] – Київ: Унів. вид-во Пульсари, 2017. – 208 с.

18. План гуманітарного реагування. Україна. Січень-грудень 2019 [Електронний ресурс]. – URL: https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/ukraine_2019_humanitarian_response_plan_ua.pdf.

19. Полякова О. Н. Стресс: причины, последствия, преодоление / О. Н. Полякова. – СПб.: Речь, 2008. – 144 с.

20. Психическое здоровье в чрезвычайных ситуациях [Электронный ресурс] / Департамент психического здоровья и зависимости от психоактивных веществ. – Женева: ВОЗ, 2005. – 8 с. – URL: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/67866/WHO_MSD_MER_03.01_rus.pdf;jsessionid=AE6613B1818AEEDD685DBA3E350B83EB?sequence=17.

21. Психосоціальна підтримка в умовах надзвичайних ситуацій: підхід резилієнс: навчально-методичний посібник / Н. Є. Гусак, В. А. Чернобровкіна, В. М. Чернобровкін та ін.; [за заг. ред. Н. Є. Гусак]. – Київ: НаУКМА, 2017. – 92 с.

22. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс. – СПб.: Питер, 2000. – 580 с.

23. Раттер М. Помощь трудным детям / М. Раттер; [Под общ. ред. А. С. Спиваковской]. – М., 1987. – 424 с.

24. Реан А. А. Психология адаптации личности / А. А. Реан, А. Р. Кудашев, А. А. Баранов. – СПб.: Прайм, 2008. – 479 с.

25. Селюкова Т. В. Особливості стресостійкості осіб з різною спрямованістю локусу контролю / Т. В. Селюкова // Сучасні методи організації медико-психологічної реабілітації учасників АТО в санаторно-курортних умовах (XX Платонівські читання): матеріали наук. – практ. конф., 19–20 травня 2017 р. – Харків, 2017. – С. 82–84.

26. Сердюк Л. З. Психологічні засади підвищення життєстійкості особистості / Л. З. Сердюк, О. І. Купреєва // Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України – Том XI: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – Вип. 15. – Київ, 2017. – С. 481–491.

27. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період: методичні рекомендації / Н. П. Бочкор, Є. В. Дубровська, О. В. Залеська та ін.; [за заг. ред. В. Г. Панок, К. Б. Левченко] – К.: МЖПЦ «Ла-Страда Україна», 2014. – 84 с.

28. Тарабрина Н. В. Психологические последствия воздействия стрессоров высокой интенсивности: посттравматический стресс / Н. В. Тарабрина // Психологический журнал. – 2012. – Т. 33. – № 6. – С. 20–33.

29. Тихомирова Т. С. Формирование стрессоустойчивости школьников подросткового возраста в учебной деятельности: автореф. дис. канд. пед. наук / Т. С. Тихомирова. – М., 2004. – 24 с.

30. Тышкова М. Исследование устойчивости личности детей и подростков в трудной ситуации / М. Тышкова // Вопросы психологии. – 1987. – С. 28–34.
31. Удовенко Ю. М. Організація соціально-психологічної допомоги дітям, які пережили втрати внаслідок військових дій / Ю. М. Удовенко // Український психологічний журнал. – 2017. – № 1 (3). – С. 165–176.
32. Фрейд А. Психология «Я» и защитные механизмы / А. Фрейд. – М.: Педагогика-Пресс, 1993. – 160 с.
33. Фролова С. В. Стресс-совладающее поведение подростков в различных социальнопсихологических ситуациях [Электронный ресурс] / С. В. Фролова, Т. В. Сенина // Проблемы социальной психологии личности. – Саратов, 2008. – URL: http://psyjournals.ru/sgu_socialpsy/issue/30326_full.shtml.
34. Anthony E. J. Children at psychiatric risk / E. J. Anthony, C. Koupernik. – New York, 1974. – 135 p.
35. Betancourt T. The Mental Health of Children Affected by Armed Conflict: Protective Processes and Pathways to Resilience / T. Betancourt, K. Khan // International Review of Psychiatry. – 2008. – Vol. 20 (3). – P. 317–328.
36. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design / U. Bronfenbrenner. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979. – 321 p.
37. Cohen J. A. Helping Adolescents Affected by War, Trauma and Displacement [Electronic resource] / J. A. Cohen // Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry. – 2008. – Vol. 47 (9). – P. 981–982. – URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2666389/>.
38. Facilitator guide MHPSS in Complex Emergencies Training Course. Setting Up Community-Based Supports: Training materials. – 2016. – 17 p.
39. Graham H. R. Learning Problems in Children of Refugee Background: A Systematic Review [Electronic resource] / H. R. Graham, R. S. Minhas, G. Paxton // Pediatrics. – 2016. – Vol. 1 (37). – P. 1–17. – URL: <http://pediatrics.aappublications.org/content/pediatrics/early/2016/05/17/peds.2015-3994.full.pdf>.
40. Kalksma-Van Lith B. Psychosocial Interventions for Children in War-Affected Areas: the State of the Art [Electronic resource] / B. Kalksma-Van Lith // Intervention. – 2007. – Vol. 5 (1). – P. 3–17. – URL: https://www1.essex.ac.uk/armedcon/story_id/thestateofart.pdf.
41. Karadzhev D. Assessing Resilience in War-Affected Children and Adolescents: A Critical Review [Electronic resource] / D. Karadzhev // Journal of European Psychology Students. – 2015. – Vol. 6 (3). – P. 1–13. – URL: <https://jeps.efpsa.org/articles/10.5334/jeps.dc/>
42. Maddi S. Hardiness: The courage to grow from stress / S. Maddi // The Journal of Positive Psychology. – 2006. – № 1 (3). – P. 160–168.
43. Ormel J. Personality as modifier of the life event – distress relationship: a longitudinal structure equation model / J. Ormel, R. Sanderman, R. Stewart // Personality and Individual Differences. – 1988. – V. 9. – № 6. – P. 973–982.
44. Peterson C. Learned Helplessness: a theory for the age of personal control [Electronic resource] / C. Peterson, S. F. Maier, M. E. P. Seligman. – N. Y., 1984. – 243 p.

45. Raghallaigh M. Active survival in the lives of unaccompanied minors: coping strategies, resilience, and the relevance of religion / M. Raghallaigh, R. Gilligan // *Child and Family Social Work*. – 2010. – Vol. 15 (2). – P. 226–237.

46. Research summary: UNICEF psychosocial support programs for school children in Donetsk and Luhansk oblasts [Electronic resource] / S. Bogdanov, J. Kovalevskaya, A. Girnyk, V. Chernobrovkin, V. Chernobrovkina, V. Panok, N. Lunchenko, O. Basenko and others. – Kyiv, 2017. – URL: http://www.ukma.edu.ua/eng/images/docs/CMHPSS/UNICEF_KMA_Research%20summary_en_2017.pdf.

47. Talbot C. Life Skills Education and Psychosocial Support for Conflict-Affected Children and Adolescents [Electronic resource] / C. Talbot, M. Wessels // *An International Network for Education in Emergencies*. – 2017. – URL: <https://inee.org/en/resources/life-skills-education-and-psychosocial-support-for-conflict-affected-childr>.

48. Tol W. A. Ecological resilience: Working with Child Related Psychosocial Resources in War-Affected Communities / W. A. Tol, M. J. D. Jordans, R. Reis // *Treating Traumatized Children: Risk, Resilience, and Recovery*. – London: Routledge, 2009. – 286 p.

49. Tol W. A. Annual Research Review: Resilience and Mental Health in Children and Adolescents living in Areas of Armed Conflict – a Systematic Review of Findings in Low- and Middle-Income Countries [Electronic resource] / W. A. Tol, S. Song, M. J. D. Jordans // *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. – 2013. – Vol. 54 (4). – P. 445–460. – URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/jcpp.12053>.

50. Ungar M. A Measure of Resilience with Contextual Sensitivity – The CYRM-28: Exploring the Tension Between Homogeneity and Heterogeneity in Resilience Theory and Research / M. Ungar, L. Liebenberg // *Resilience in Children, Adolescents, and Adults: Translating Research into Practice*. – New York, NY: Springer, 2013. – P. 245–255.

51. UNICEF Report: An evidence-based analysis of the psychosocial adaptability of conflict exposed adolescents and the role of education system as a protective environment [Electronic resource], February 2019. – URL: <http://un.org.ua/images/documents/4638/School%20Connectedness%20ENG.pdf>.

52. Wessells M. Children and Armed Conflict: Introduction and Overview / M. Wessells // *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*. – 2016. – Vol. 22 (3). – P. 198–207.

53. Wessells M. Strengths-based community action as a source of resilience for children affected by armed conflict / M. Wessells // *Global Mental Health*. – 2016. – Vol. 3. – P. 1–5.

References transliterated

1. Abdjukova N. V. Psihologichni osoblyvosti socializacii' suchasnogo pidlitka: avtoref. dys. kand. psihol. nauk / N. V. Abdjukova. – K., 2000. – 16 s.

2. Anokhina S. A. Osobennosti i tendentsii razvitiia stressoustoichivosti v podrostkovom vozraste / S. A. Anokhina // *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta*. – 2008. – Vyp. 1. – Ser. 12. – S. 215–221.

3. Bastun N. A. Peredumovi dukhovnogo rozvitku u ditiachomu vitsi: mozhlyvi pereshkodi / N. A. Bastun // *Problemi zagalnoi i pedagogichnoi psikhologii*:

zbornik nauk prats Institutu psikhologii im. G. S. Kostiuka NAPN Ukraini; [Za red. S. D. Maksimenka]. – K.: Gnozis, 2010. – T. II. – Ch. 4. – S. 32–40.

4. Beinarovich K. K. Koping-strategii u slabovidiashchikh podrostkov / K. K. Beinarovich // Psikhologiya stressa i sovladaiushchego povedeniia v sovremennom rossiiskom obschestve: materialy II mezhdunar. nauch.-prakt. konf. / [Pod red. T. L. Kriukovoi, M. V. Saporovskoi, S. A. Khazovoi]. – Kostroma: KGU im. N. A. Nekrasova, 2010. – T. 1. – S. 192–194.

5. Bulah I. S. Vyvchennja specyfiky projavu strahiv osobystosti pidlitkovogo viku / I. S. Bulah, N. M. Sidalo // Mizhnarodnyj naukovyj forum. – 2010. – Vyp. 2. – S. 118–130.

6. Venger A. L. Psikhologicheskaia pomoshch detiam i podrostkam v chrezvychnykh situatsiakh (na opyte raboty s zhertvami terroristicheskogo akta v Beslane) / A. L. Venger, E. I. Morozova, V. A. Morozov // Moskovskii psikhoterapevticheskii zhurnal. – 2006. – № 1. – S. 131–159.

7. Voznjuk O. M. Rol' uchytelja v procesi psihologichnoi' dopomogy ditjam iz travmoju vijny / O. M. Voznjuk // Psyhosocial'na pidtrymka osib z travmoju vijny: mizhnarodnyj dosvid ta ukrai'ns'ki realii': zbirnyk materialiv, dopovidej vseukrai'ns'koi' naukovo-praktychnoi' konferencii'. – Mariupol', 2018. – S. 93–95.

8. Zhdanovych Ju. M. Vplyv referentnoi' grupy na adaptaciju ditej vymushenyh pereselenciv / Ju. M. Zhdanovych // Al'manah nauky. – 2017. – № 8. – S. 32–35.

9. Kle M. Psikhologiya podrostka (psikhoseksualnoe razvitie) / M. Kle. – M.: Pedagogika, 1991. – 176 s.

10. Korzun S. A. Koping-resursy v podrostkovom vozraste: spetsifika proiavlenniia / S. A. Korzun // Psikhologiya stressa i sovladaiushchego povedeniia v sovremennom rossiiskom obschestve: materialy II mezhdunar. nauch.-prakt. konf., 23–25 sentiabria 2010 g. / [Pod red. T. L. Kriukovoi, M. V. Saporovskoi, S. A. Khazovoi]. – Kostroma: KGU im. N. A. Nekrasova, 2010. – T. 2. – S. 36–37.

11. Korekciino-rozvytkova programa formuvannja stijkosti do stresu u ditej doshkil'nogo viku ta shkoljariv «Bezpechnyj prostir»: navchal'no-metodychnyj posibnyk / S. O. Bogdanov, T. B. Gnida, O. V. Zales'ka, N. V. Lunchenko, V. G. Panok ta in.; [za zag. red. S. O. Bogdanov, V. G. Panok]. – Kyi'v: NaUKMA, GLIF Media, 2017. – 208 s.

12. Korol'chuk V. M. Psikhologija stresostijkosti osobystosti: avtoreferat avtoref. dys. kand. psihol. nauk / V. M. Korol'chuk. – Kyi'v, 2009. – 32 s.

13. Markova M. V. Vplyv vymushenogo peremishhennja na psyhoemocijnu sferu dytyny / M. V. Markova, O. V. Piontkovs'ka, A. G. Solovjova // Ukrai'ns'kyj visnyk psyhonevrologii'. – 2017. – T. 25. – Vyp. 4 (93). – S. 41–48.

14. Mendelevich V. D. O nekotorykh psikhologicheskikh mekhanizmach nevrozogeneza / V. D. Mendelevich // Psikhologicheskii zhurnal. – 1990. – № 6. – S. 113–117.

15. Nikolskaia I. M. Psikhologicheskaia zashchita u detei / I. M. Nikolskaia, R. M. Granovskaia. – SPb., 2010. – 352 s.

16. Panchenko O. A. Novi organizacijni pidhody do medytopsikhologichnoi' dopomogy ditjam v umovah antyterorystychnoi' operacii' / O. A. Panchenko, A. V. Kabanceva, O. B. Simonenko // Visnyk HNPU imeni G. S. Skovorody. Psikhologija. – 2018. – Vyp. 55. – S. 192–202.

17. Pidgotovka vchyteliv do rozvytku zhyttjestijkosti / stresostijkosti u ditej v osvitnih navchal'nyh zakladah: navchal'no-metodychnyj posibnyk / S. O. Bogdanov,

A. M. Girnyk, O. V. Zales'ka ta in.; [za zag. red. V. M. Chernobrovkin, V. G. Panok] – Kyi'v: Univ. vyd-vo Pul'sary, 2017. – 208 s.

18. Plan gumanitarnogo reaguvannja. Ukrai'na. Sichen'-gruden' 2019 [Elektronnyj resurs]. – URL: https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/ukraine_2019_humanitarian_response_plan_ua.pdf.

19. Poliakova O. N. Stress: prichiny, posledstviia, preodolenie / O. N. Poliakova. – SPb.: Rech, 2008. – 144 s.

20. Psikhicheskoe zdorove v chrezvychajnykh situatsiiakh [Elektronnyj resurs] / Departament psikhicheskogo zdorovia i zavisimosti ot psikhoaktivnykh veshchestv. – Zheneva: VOZ, 2005. – 8 s. – URL: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/67866/WHO_%20MSD_MER_03.01_rus.pdf;jsessionid=AE6613B1818AEEDD685DBA3E350B83EB?sequence=17.

21. Psyhosocial'na pidtrymka v umovah nadzvyhajnyh sytuacij: pidhid rezyljens: navchal'no-metodychnyj posibnyk / N. Je. Gusak, V. A. Chernobrovkina, V. M. Chernobrovkin ta in.; [za zag. red. N. Je. Gusak]. – Kyi'v: NaUKMA, 2017. – 92 s.

22. Rais F. Psikhologija podrostkovo i iunosheskogo vozrasta / F. Rais. – SPb.: Piter, 2000. – 580 s.

23. Ratter M. Pomoshch trudnym detiam / M. Ratter; [Pod obshch. red. A. S. Spivakovskoi]. – M., 1987. – 424 s.

24. Rean A. A. Psikhologija adaptatsii lichnosti / A. A. Rean, A. R. Kudashev, A. A. Baranov. – SPb.: Praim, 2008. – 479 s.

25. Seljukova T. V. Osoblyvosti stresostijkosti osib z riznoju sprjamovanistju lokusu kontrolju / T. V. Seljukova // Suchasni metody organizacij' medyko-psychologichnoi' rehabilitacii' uchasnykiv ATO v sanatorno-kurortnyh umovah (HH Platoniv's'ki chytannja): materialy nauk. – prakt. konf., 19–20 travnja 2017 r. – Harkiv, 2017. – S. 82–84.

26. Serdjuk L. Z. Psychologichni zasady pidvyshhennja zhyttjestijkosti osobystosti / L. Z. Serdjuk, O. I. Kuprjejeva // Aktual'ni problemy psychologii': zbirnyk naukovykh prac' Instytutu psychologii' imeni G. S. Kostjuka NAPN Ukrai'ny – Tom XI: Psychologija osobystosti. Psychologichna dopomoga osobystosti. – Vyp. 15. – Kyi'v, 2017. – S. 481–491.

27. Social'no-pedagogichna ta psychologichna robota z dit'my u konfliktnyj ta postkonfliktnyj period: metodychni rekomendacii' / N. P. Bochkor, Je. V. Dubrov's'ka, O. V. Zales'ka ta in.; [za zag. red. V. G. Panok, K. B. Levchenko] – K.: MZhPC «La-Strada Ukrai'na», 2014. – 84 s.

28. Tarabrina N. V. Psikhologicheskie posledstviia vozdeistviia stressorov vysokoi intensivnosti: posttravmaticheskii stress / N. V. Tarabrina // Psikhologicheskii zhurnal. – 2012. – T. 33. – № 6. – S. 20–33.

29. Tikhomirova T. S. Formirovanie stressoustoichivosti shkolnikov podrostkovo vozrasta v uchebnoi deiatelnosti: avtoref. dis. kand. ped. nauk / T. S. Tikhomirova. – M., 2004. – 24 s.

30. Tyshkova M. Issledovanie ustoichivosti lichnosti detei i podrostkov v trudnoi situatsii / M. Tyshkova // Voprosy psikhologii. – 1987. – S. 28–34.

31. Udovenko Ju. M. Organizacija social'no-psychologichnoi' dopomogy ditjam, jaki perezhlyli vtraty vnaslidok vijs'kovykh dij / Ju. M. Udovenko // Ukrai'ns'kyj psychologichnyj zhurnal. – 2017. – № 1 (3). – S. 165–176.

32. Freid A. Psikhologija «Ia» i zashchitnye mekhanizmy / A. Freid. – M.: Pedagogika-Press, 1993. – 160 s.

33. Frolova S. V. Ctress-sovladaiushchee povedenie podrostkov v razlichnykh sotsialnopsikhologicheskikh situatsiakh [Elektronnyi resurs] / S. V. Frolova, T. V. Senina // Problemy sotsialnoi psikhologii lichnosti. – Saratov, 2008. – URL: http://psyjournals.ru/sgu_socialpsy/issue/30326_full.shtml.

34. Anthony E. J. Children at psychiatric risk / E. J. Anthony, C. Koupernik. – New York, 1974. – 135 p.

35. Betancourt T. The Mental Health of Children Affected by Armed Conflict: Protective Processes and Pathways to Resilience / T. Betancourt, K. Khan // International Review of Psychiatry. – 2008. – Vol. 20 (3). – P. 317–328.

36. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design / U. Bronfenbrenner. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979. – 321 p.

37. Cohen J. A. Helping Adolescents Affected by War, Trauma and Displacement [Electronic resource] / J. A. Cohen // Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry. – 2008. – Vol. 47 (9). – P. 981–982. – URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2666389/>

38. Facilitator guide MHPSS in Complex Emergencies Training Course. Setting Up Community-Based Supports: Training materials. – 2016. – 17 p.

39. Graham H. R. Learning Problems in Children of Refugee Background: A Systematic Review [Electronic resource] / H. R. Graham, R. S. Minhas, G. Paxton // Pediatrics. – 2016. – Vol. 1 (37). – P. 1–17. – URL: <http://pediatrics.aappublications.org/content/pediatrics/early/2016/05/17/peds.2015-3994.full.pdf>.

40. Kalksma-Van Lith B. Psychosocial Interventions for Children in War-Affected Areas: the State of the Art [Electronic resource] / B. Kalksma-Van Lith // Intervention. – 2007. – Vol. 5 (1). – P. 3–17. – URL: https://www1.essex.ac.uk/armedcon/story_id/thestateofart.pdf.

41. Karadzhev D. Assessing Resilience in War-Affected Children and Adolescents: A Critical Review [Electronic resource] / D. Karadzhev // Journal of European Psychology Students. – 2015. – Vol. 6 (3). – P. 1–13. – URL: <https://jeps.efpsa.org/articles/10.5334/jeps.dc/>

42. Maddi S. Hardiness: The courage to grow from stress / S. Maddi // The Journal of Positive Psychology. – 2006. – № 1 (3). – P. 160–168.

43. Ormel J. Personality as modifier of the life event – distress relationship: a longitudinal structure equation model / J. Ormel, R. Sanderman, R. Stewart // Personality and Individual Differences. – 1988. – V. 9. – № 6. – P. 973–982.

44. Peterson C. Learned Helplessness: a theory for the age of personal control [Electronic resource] / C. Peterson, S. F. Maier, M. E. P. Seligman. – N. Y., 1984. – 243 p.

45. Raghallaigh M. Active survival in the lives of unaccompanied minors: coping strategies, resilience, and the relevance of religion / M. Raghallaigh, R. Gilligan // Child and Family Social Work. – 2010. – Vol. 15 (2). – P. 226–237.

46. Research summary: UNICEF psychosocial support programs for school children in Donetsk and Luhanska oblasts [Electronic resource] / S. Bogdanov, J. Kovalevskaya, A. Girnyk, V. Chernobrovkin, V. Chernobrovkina, V. Panok, N. Lunchenko, O. Basenko and others. – Kyiv, 2017. – URL: http://www.ukma.edu.ua/eng/images/docs/CMHPSS/UNICEF_KMA_Research%20summary_en_2017.pdf.

47. Talbot C. Life Skills Education and Psychosocial Support for Conflict-Affected Children and Adolescents [Electronic resource] / C. Talbot, M. Wessels // An International Network for Education in Emergencies. – 2017. – URL: <https://inee.org/en/resources/life-skills-education-and-psychosocial-support-for-conflict-affected-childr>.

48. Tol W. A. Ecological resilience: Working with Child Related Psychosocial Resources in War-Affected Communities / W. A. Tol, M. J. D. Jordans, R. Reis // Treating Traumatized Children: Risk, Resilience, and Recovery. – London: Routledge, 2009. – 286 p.

49. Tol W. A. Annual Research Review: Resilience and Mental Health in Children and Adolescents living in Areas of Armed Conflict – a Systematic Review of Findings in Low- and Middle-Income Countries [Electronic resource] / W. A. Tol, S. Song, M. J. D. Jordans // Journal of Child Psychology and Psychiatry. – 2013. – Vol. 54 (4). – P. 445–460. – URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/jcpp.12053>.

50. Ungar M. A Measure of Resilience with Contextual Sensitivity – The CYRM-28: Exploring the Tension Between Homogeneity and Heterogeneity in Resilience Theory and Research / M. Ungar, L. Liebenberg // Resilience in Children, Adolescents, and Adults: Translating Research into Practice. – New York, NY: Springer, 2013. – P. 245–255.

51. UNICEF Report: An evidence-based analysis of the psychosocial adaptability of conflict exposed adolescents and the role of education system as a protective environment [Electronic resource], February 2019. – URL: <http://un.org.ua/images/documents/4638/School%20Connectedness%20ENG.pdf>.

52. Wessells M. Children and Armed Conflict: Introduction and Overview / M. Wessells // Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology. – 2016. – Vol. 22 (3). – P. 198–207.

53. Wessells M. Strengths-based community action as a source of resilience for children affected by armed conflict / M. Wessells // Global Mental Health. – 2016. – Vol. 3. – P. 1–5.

A b s t r a c t

Basenko O. M.,

PhD Student,

Department of Psychology and Pedagogics,
National University of Kyiv-Mohyla Academy

E-mail: o.basenko@ukma.edu.ua

PSYCHOSOCIAL PRECONDITIONS FOR RESILIENCE BUILDING IN ADOLESCENTS AFFECTED BY THE ARMED CONFLICT

The article examines the problem of resilience building in adolescents affected by the armed conflict; presents and analyzes theoretical and empirical studies on internal and external resources for the individual resilience

building in adolescents, resilience development dynamics, experiencing of psychological trauma and choice of coping strategies by adolescents in a context of armed conflicts; examines the concept of resilience building through the approach of resilience as a process and the social ecology model; focuses on crucial role of social and cultural context for the individual resilience development.

In a period of adolescence an individual psyche is being transformed and proved to be especially vulnerable. This process of transformation becomes complicated and burdened with psychological trauma experienced in a situation of armed conflict. The resilience approach, in contrast to the traditional trauma-oriented paradigm, focuses on importance of inner potentials and external protective factors for resilience building, on individual capability to activate psychic resources and recover in extreme situation of armed conflict. The resilience approach and social ecology model allow to present structurally the problem of resilience building in conflict-affected adolescents with considering the interaction of inner and external resources: personal characteristics and contextual factors. Negative effect of risk factors in war conditions appear to be decreased or mitigated by activation of protective factors.

Individual characteristics, different social and cultural contexts, as well as specifics of an armed conflict situation, shape difference in resilience building and coping processes. All of those should be thoroughly examined and taken into consideration while developing and implementing effective comprehensive intervention programs for resilience building and strengthening.

Key words: *resilience, coping, adolescents, armed conflict, psychological trauma, resilience approach, social ecology model.*

Отримано – 8 квітня 2019

Рецензовано – 12 квітня 2019

Прийнято – 18 квітня 2019

Received – April 8, 2019

Revision – April 12, 2019

Accepted – April 18, 2019